

Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci

Immanuel Wallerstein

Hale Decdeli

Reşat Kasaba

1500'lerden önce (ve neolitik devrimden bu yana) dünya tarihi çok sayıda toplumsal sistemlerin yeryüzünde birlikte varolmalarının tarihidir. Bu sistemler dünya imparatorlukları, dünya ekonomileri, ve mini sistemler¹ diyebileceğimiz üç ana biçim almışlardır. Belirtilmesi gereken önemli nokta, bu uzun süre içinde dünya imparatorluklarının «güçlü» biçimi oluşturduklarıdır. Bu imparatorluklar genişleyerek dünya ekonomilerini ve mini sistemleri kendi içlerinde birleştirmişlerdir. Genişleme potansiyellerinin sınırına eriştiklerinde gerilemişler ve artık denetliyemedikleri alanlarda, yeni dünya-ekonomilerinin ve mini sistemlerin gelişebildiği boşluklar oluşmuştur. Dünya imparatorluklarının ömrü görece uzunken, dünya ekonomileri ya da mini sistemler görece daha istikrarsız ve kısa ömürlü (örneğin, 100-150 yıl) olmuşlardır.

1500'lerde meydana gelen dönüşüm, Avrupa'da ortaya çıkan yeni bir dünya ekonomisinin, tarihte ilk kez, kendini pekiştirip kapitalist üretim tarzını ve dünya ekonomisinin yapısal özelliği olan devletlerarası sistemi geliştirmesidir.

(1) Bu üç-yönlü ayrımın, geliştirilmiş bir biçimi için, bkz. I. Wallerstein, *The Capitalist World Economy*, (New York, 1979), Bölüm 1, 8, 9. Ayrıca ayrıntılı bir anlatım için, bkz. I. Wallerstein, «spazio economico», *Enciclopedia Einaudi* XII (1981); 304-314.

Bu gelişme dünya ekonomisinin birdenbire «güçlü» yapıya dönüşmesi demektir. Bundan böyle kendi iç dinamiği doğrultusunda kapitalist dünya ekonomisi genişleyecekti. Düzenli fakat kesintili olarak genişledikçe de çevresinde bulunduğu dünya imparatorluklarını ve mini sistemleri kendine kattı. Yirminci yüzyılda tüm dünyayı içerek yeni bir tarihsel durumu, yani tekil bir dünya sistemini (daha önceki varlıklarını birarada sürdüren çoklu dünya sistemlerine karşıt olarak) ortaya çıkarana kadar bu süreç devam etti.

1500'lerde, Osmanlı İmparatorluğu, hala genişleme aşamasında olan bir dünya imparatorluğu idi. Bilindiği gibi, Avrupa'daki yeni dünya ekonomisi ile sınırları olup, Avrupa ile çok yönlü —diplomatik, askeri, ticari— ilişkiler içindeydi. Bu yazının ana tezi, bir dönemde kapitalist dünya ekonomisinin genişleyerek Osmanlı dünya imparatorluğunu kendine katarak içermiş olduğudur. «Bir dönemde» diyoruz, çünkü o dönemin ne zaman olduğu daha sonuçlanmamış bilimsel bir tartışma konusudur². Dünya ekonomisinin, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerini —Rumeli, Anadolu, Suriye vb.— kendi bünyesine farklı zamanlarda kattığı da belirtilmelidir.

Burada kendi bünyesine katmaktan kastedilen, bir bölgenin üretim süreçlerinin, sermaye birikimi dürtüsü gereklerine uygun bir biçimde, kapitalist dünya ekonomisinin bütünleşmiş işbölümünün bir parçası haline gelmesidir. Bu, çoğunlukla mülkiyet yapısı ve toplumsal üretim ilişkilerinde değişimler gerektiriyordu. Genellikle bu süreç, dünya ekonomisi bağlamında en kârlı durumda olan girişimlere emek gücü sağlamak üzere, emeğe yönelik yeni baskıları içermekteydi. Dolayısıyla, «çevreleşme» bir çok durumda, emek üzerindeki toplumsal baskıda bir artış getirmiştir.

Dahası, çevreleşme süreci, dünya ekonomisine katılan her dünya imparatorluğunun devlet yapısında, dünya ekonomisindeki üretim faktörlerinin akışına müdahale edebilme gücünün görece azalmasını gerektirmiştir. Bu ise devlet mekanizmasının yeniden biçimlenerek kendinden merkezli ve içe dönük bir dünya imparatorluğu yerine, devletlerarası bir sistem içinde işleyen bir yapıya dönüşmesini gerektiriyordu.

Bu yazıda, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nu gözönünde bulundurarak, çevreleşmenin mekanizmalarını irdelenecek ve dünya ekonomisinin bünyesine katılma sürecini tartışacağız; dünya sistemine katılan (ve artık bir dünya imparatorluğu olmayan) Osmanlı Devletinin çevreleşmiş yapısını betimleyeceğiz. Daha sonra, geç dönem Osmanlı tarihine bu açıdan bakıl-

(2) Bu sorunla ilgili tartışma için, bkz. I. Wallerstein, «The Ottoman Empire and the Capitalist World. Economy: Some Questions For Research, *Review*, cilt 2, sayı 3, (Kış 1979), s. 401-436. Bu yazı ayrıca, O. Okyar ve H. İnalçık, derl., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*'de yer almıştır.

masının diğer yaklaşımlardan nasıl farklı olduğunu ve burada benimsenen görüşlerin ne tür sorunlara ışık tutabileceğini göstereceğiz.

Yazımıza Osmanlı İmparatorluğu yapısının 1300-1600 döneminde kısa ve bilinen bir betimlemesi ile başlıyoruz. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu açık ve seçik biçimde ekonomik açıdan bağımsız bir dünya imparatorluğu idi. Tüm dünya imparatorluklarında olduğu gibi temel üretim faaliyetleri tarım ve şehir zanaatlarıydı. Her iki faaliyetten elde edilen artı ürünün büyük bir bölümüne el konması vergi mekanizması aracılığıyla gerçekleşiyordu. Bu mekanizma artı ürünün yeniden dağıtıldığı siyasal merkeze doğru akımı sağlıyordu. Yeniden dağıtım ise bürokrasinin ekonomi üstündeki dinsel ideoloji tarafından pekiştirilmiş denetimi aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Böylelikle, «politika» ve «ekonomi»nin sınırları içiçe geçmişti ve bu iki alan temelde birbirleriyle özdeşti³.

Tarımsal üretim ilişkileri **tımar** sistemi üstüne kurulmuştu. Toprağın büyük bir bölümü padişaha aitti (**miri** arazi). Köylünün toprak üstündeki tasarruf hakkı ise güvence altına alınmıştı. Köylüler, gelirlerini yerel orduyu beslemede kullanan sipahilere öşür ödemekle yükümlüydüler. Sipahilerin toprak kullanımını değiştirme veya köylüleri topraktan çıkarma veya üretimi artırma yetkileri, merkezî otoritenin yüksek düzeydeki temsilcilerinin (Sancak beyi, kadı) sıkı denetimi altındaydı. Böylelikle, birikim, tüm imparatorlukta **askeri** (ya da üretici olmayan) sınıfı muhafaza etmeye yetecek düzeyde tutulabiliyordu. Bunu yaparken de çeşitli bölgelerde potansiyel merkez dışı güçlerin iktidarlarını besleyebilecek artı ürün birikimine izin verilmiyordu. Zanaatlar ise üretimin devlet ilkeleri ile sıkı sıkıya uyum içinde yapıldığı lonca teşkilatı tarafından yönetiliyordu. Yiyecek ve hammadde fiyatları yanında, tacirlerin belirli pazarlara katılma hakları da denetime tabiydi. İç denetimin başlıca amacı, tacirlerin ve zanaatkarların sınırsız birikim yapmalarına izin vermeksizin, İstanbul ve diğer şehirlere yeterli yiyecek maddesi ve diğer gereksinimleri sağlayan bütünleşmiş bir ekonomi yaratmaktır. Bunun yanında, uzun mesafeli ya da uluslararası ticaret vardı, fakat bu ticaretin temelini lüks maddeler oluşturuyordu.

(3) Kapitalist-olmayan sistemlerde «ekonomi» ve «politika», toplumsal faaliyetlerin farklı alanlarını oluşturmaz. Tersine ekonomik faaliyet, toplumsal örgütlenme tarafından «içerilir». Bu görüş temelde Karl Polanyi'nin *The Great Transformation* (Boston, 1975) ve «The Economy as Instituted Process», içinde *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, derl. K. Polanyi, C. Arensberg ve H. Pearson (Chicago, 1971) eserlerinde yer almıştır. Ayrıca bkz. Maurice Godelier, *Rationality and Irrationality in Economics* (New York, 1972); Terence K. Hopkins, «Sociology and the Substantive View of the Economy», içinde *Trade and Market in the Early Empires*. Bu görüş için, bkz. İlkay Sunar, «Economie et politique dans l'Empire ottoman», *Annales*, cilt 35, sayı 3-4, (Mayıs-Ağustos 1980), s. 551-579.

Osmanlı sisteminin çelişkileri de yok değildi. Sürüp giden gümüş azlığı, fiyatlar üstünde önemli ölçüde baskı yaratan yaygın tefeciliğe yol açıyordu. Fakat, bu özellik onaltıncı yüzyılda Osmanlı ekonomisinin İspanyol gümüşünün istilasına uğramasına ve gene bu dönemde görülen nüfus patlamasına kadar, kendi kendine yeterli olan sistemi zayıflatmayacaktı. Nüfus artışı devlet kurumlarının daha büyük miktarlarda hububat talep etmelerine yol açtı⁴. Aynı zamanda Avrupa'daki fiyat enflasyonu kaçak mal ticaretini körükledi ve dolayısıyla iç fiyatların yükselmesine neden oldu. Bu gelişmeler devlet gelirlerinin yetersiz hale gelmesi ve Osmanlı devletinin geleneksel 'yeniden dağıtım' işlevinin tehdit edilmesi demekti.

Bu gelir daralmasına karşı, Babıâli iki temel politika izledi: iltizam sisteminin geleneksel tarım vergisini, yani öşürü de kapsayacak şekilde genişletilmesi ve yabancı tüccarlara verilen kapitülasyon haklarının artırılması. Her iki politika da İmparatorluk içinde merkez dışı kuvvetlerin güçlenmesine yol açtı.

Timar sisteminin yerini alan öşürün iltizama verilme olgusu kırsal bölgede, özellikle Rumeli'de, üretim ilişkilerinin yavaş yavaş dönüşmesine yol açtı. Timar sisteminde görülenin tersine, mültezim üretimin örgütlenmesinde büyük ölçüde özerkti. Bu da mültezimin piyasa mekanizmasının işleyişine uygun önlemler alabileceği ve böylelikle kendisini birikime dayanan bir düzenin taleplerine göre yönlendirebileceği anlamına geliyordu. Bu özerkliğin diğer bir yönü ise mültezimin sipahinin yönetsel ve ideolojik yükümlülüklerinden kurtulmuş olmasıydı. Bu nedenle, bir yandan tarımsal üreticilerin 'serfleşmeleri' ve vergilerin geleneksel oranları aşmamaları konularındaki kısıtlamalar ortadan kalkıyordu. Diğer yandan da tefecilik üzerindeki kısıtlamalar kalkarak köylülüğün büyük bir kesiminin giderek topraktan kopmaları sonucu doğuyordu. Mültezimler çeşitli gruplardan seçiliyorlardı. Mütesellimler (ya da sancak beyinin doğrudan denetimi altında bulunan has veya zeamet topraklarındaki temsilcileri) onaltıncı yüzyıl savaşları boyunca sancak beylerinin uzun süreler sancaklarında bulunamamalarından vergi gelirlerine el koyarak yararlanmışlardır. İkinci olarak, enflasyon döneminde yeterli servet biriktirmiş olan (ya da bankerlerden borç almış olan) şehir tüccarları, mukataa (iltizam hakkı) satın alabilmişlerdi. Üçüncü olarak yerel hanedanlar, ayanlar ya da bunların denkları de, onyedinci yüzyıldan sonra mukataa satın almaya başladılar. Bunun yanında, yeniciler ve yüksek bürokratlar da çoğunlukla mültezim haline geldiler⁵.

(4) M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600* (London, 1972)'de özetlenen tartışmaya bakınız.

(5) Bkz. Halil İnalcık, «Centralization and Decentralization in Ottoman Administration», içinde *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, derl. Thomas Naff ve Roger Owen (Carbondale, 1977).

Artı ürüne zorla el koymak, tefecilik ve köylüler tarafından toprağın terk edilmesi olaylarının bir araya gelmesiyle, özellikle Rumeli'de, mültezimlerin denetledikleri topraklar genişledi. Bu büyük tarımsal işletmelere çiftlik deniliyordu. (Daha sonra, Mısır'da benzer büyük pamuk işletmeleri gelişecekti). Batı Anadolu'da ise küçük meta üretimi gelişti. Merkezi devletin üretim ve ticareti denetlemedeki giderek artan yetersizliğine karşılık, her yerde ayanın ekonomik ve siyasal gücü artmaktaydı. Bu süreç genellikle 'feodalleşme' olarak tanımlanır ve bir dünya imparatorluğunun normal gerileme sürecinin bir parçası olarak görülür. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu zirvesine ulaştığı ve gerilemeye başladığı dönemde, karşısında dinamik ve genişleyen bir kapitalist dünya ekonomisi bulmuştu. 'Feodalleşme' olarak başlayan süreç, böylelikle dünya ekonomisine 'katılma' ve 'çevreleşme' biçimini alacaktı.

Onaltıncı yüzyılda ortaya çıkan⁶ çiftlikler, temelde tefecilik yoluyla gerçekleştirilen emeğin serfleşmesi ve yarıcılık ilişkilerini beraberinde getirdiler. Toprak sahipleri köylülere yüksek faizlerle borç verdiler. Bu ağır yükümlülüklerin altından kalkamayan köylüler sürekli borç altında eziliyorlardı. Borç ödemeler, piyasa fiyatlarından çok daha düşük olarak hasat zamanı verilecek ürün biçimindeydi. Bu yolla, köylüler sonunda topraklarının bir kısmını kaybettiler ve toprak sahipleri tarafından yarıcılar olarak çalıştırılmaya başlandılar. Küçük köylü mülkiyeti tamamen bozulmadığı halde tefecilik, sermayenin güçlü yeni toprak sahiplerinin ellerinde birikmesini kolaylaştırdı.

Daha büyük toprak sahipleri silahlı çeteler —hacuklar, kırcılar vs.— örgütleyip kırsal bölgede yağmalamalara giriştiler. İltizam sisteminin uygulanmasıyla toprak üzerindeki güvenliklerini çoktan kaybeden köylüler ayanların silahlı güçlerinin sık sık saldırılarına uğrayarak yoğun angarya hizmetleri ve artan vergi ödemelerine (hem aynı hem nakdi olarak) maruz kalarak bağımsızlıklarını büyük ölçüde kaybetmişlerdi. Onaltıncı yüzyılda yok sayılacak kadar önemsiz olan —yılda 3 gün— tarla hizmetleri, ek taşımacılık ve diğer angarya hizmetleri hesaba katılmazsa yılda iki ayı buluyordu. Toprak sahiplerine ödenen vergiler, devlete ödenen öşür ve cizyenin toplamı kadardı. Toprak sahibi genellikle devlet vergilerinin ödenmesinden sonra ürünün yarısına el koyuyordu.

(6) Bkz. Huri İslamoğlu ve Suraiya Faroqhi, «Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth Century Anatolia», *Review*, cilt 2, sayı 3, (Kış 1979), s. 401-36.

(7) Bkz. Traian Stoloianovich, «Land Tenure and the Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800», *The Journal of Economic History*, cilt 13, sayı 4, (Güz 1953), s. 398-411, ve «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *The Journal of Economic History*, cilt 20, sayı 2, (Haziran 1960), s. 234-313.

Çiftliklerdeki üretimin dikkati çeken diğer bir özelliği de ürün örüntüsünün yeniliği idi. Pamuk ve mısır, üretimleri giderek artan yeni ürünlerdi. İhraç edilen pamuğun tümü çiftlik üretiminden sağlanıyordu. Ayanlar, toplam üretimin yaklaşık yarısına ve ihraç için ayrılan yüksek kalite pamuğun yarısından fazlasına el koyuyorlardı⁸. Böylelikle tarımda toplumsal üretim ilişkilerinin dönüşümünü, büyük ölçüde Avrupa pazarlarındaki talep yönlendiriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizam sistemi, ayanın çiftliklerde serfleşmiş köylünün artı ürününe el koyması şeklini alan özgül bir artı ürün çekme biçimini oluşturuyordu. Bu biçim sonuçta yabancı tacirlerin ve aracılarının meta üretimini artırma çabalarında gerçekleştirebilecekleri birikimin sınırlarını tanımlıyordu. Çiftlik sahipleri yine de üretim tekniklerini tamamen dönüştürmede isteksizdiler; çünkü parasallaşmış bir ekonomide artan emek üretkenliği, köylünün bu sürekli borçluluğuna bir son vermesine yol açabilir ve dolayısıyla yarıcılık ilişkilerine son verebilirdi.

Onsekizinci yüzyıl ortalarında, Balkanlarda üretilen tahıl, mısır, pamuk, sığır ve tütüne Avrupa'da artan talep, Avrupa devletlerinin zayıflamış Osmanlı devletine kendilerine daha fazla ticarî imtiyaz verilmesi için baskı yapmalarına yol açtı. Kapitülasyonlar artık Osmanlı devletinin özgür bağışları değildi; sadece Babiâli tarafından tek taraflı feshedilemeyen ikili antlaşmalar haline gelmişlerdi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın önemi, Karadeniz ticaretinde Osmanlı tekeline son vermiş olması ve Boğazları Ruslar'a açmış olması idi (her ne kadar bu 1783'de Kırım'ın Ruslar tarafından işgaline dek etkin olmadı ise de).

Yabancı elçi ve konsolosların giderek güçlenmeleri, onların Babiâli'den müslüman olmayan Osmanlı tebaası için vergi muafiyetleri gibi imtiyazlar elde etmelerine izin verdi. Bu müslüman tebaa olmayan müslüman tacirlerin hem kara hem deniz ticaretindeki durumlarını daha da zayıflatmak üzere, Avrupa'lı tacirlerin acentaları haline geldiler. Balkanların özellikle hızlı bir şekilde dünya ekonomisi ile bütünleşmesini bu müslüman olmayan tacirler sağlamıştır.

Onsekizinci yüzyıl ortalarında, ilk defa İmparatorluğun ithalatı ihraçatını aşmaya başlar. Bu gelişme, bir yandan İmparatorluktaki tüketim alışkanlıklarını dönüştürerek el zanaatlarının çökmesini öngörüyordu. Diğer yandan, bu olgunun Osmanlı ödemeler dengesi üzerinde uzun dönemli etkileri Osmanlı devletini dünyaya borçlu bir konuma getiriyordu.

Üretim süreçlerinin dünya ekonomisi ile daha sıkı bütünleşmesinde tacirler anahtar bir rol oynadılar. Çoğu kez toprak sahipleri bir borçlandırma sistemi ile tacirlere artı ürün üzerinde, piyasa fiyatlarının altında

(8) Stoianovich, «Land Tenure», s. 404.

haklar tanımaya zorlandılar. Yukarıda gördüğümüz gibi toprak sahipleri de giderek doğrudan üreticileri borç altında ezmeye başladılar.

Babiâli'nin temel otoritesini zayıflatan bir dizi merkez-dışı güç oluşmuştu. Bu oluşumun kaynağında iltizam ve yabancı tacirlerin artan imtiyazları bulunuyordu. İltizam devletin üretim alanındaki denetimini zayıflatırken yabancı tacirlerin artan imtiyazları devlet denetiminin ticaret alanında azalmasına neden oluyordu. Hem tek tek ayanların 'isyanlar'ı, hem de Balkanlar'da ve Orta-Doğu'daki ayrılıkçı hareketler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa dünya ekonomisinin akışına giderek daha fazla açılmasının sonuçları olarak görülebilir⁹.

Bu durum karşısında Osmanlı devletinin ilk tepkisi, Osmanlı merkez-ziyetçiliğini imparatorluk ölçeğinde yeniden yaratmayı amaçlayan bir dizi siyasal önlem almak oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çevresinde bu önlemler büyük ölçüde etkisiz kaldı. Bu topraklar askerî işgallerle İmparatorluğa katılmışlar ve Osmanlı yayılma döneminin zirvesinde askerî denetim altındaydılar. Bunların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılabilmelerinin temelinde, bu bölgelerle dünya ekonomisi arasında toplumsal güçler düzeyinde oluşan organik bağlantılar yatıyordu¹¹. Bundan başka, dünya ekonomik sisteminin işleyişi, Avrupa ekonomik güçlerinin zorlamasıyla yerel düzeyde eklemlemelere yol açtı. Bu dönüşümler, Osmanlı devletinin etki alanı dışında olmuştur, çünkü bu topraklar hiçbir zaman Osmanlı sistemine tamamiyle katılmamışlardır. Ayanların ortaya çıkışına gelince, devletin bunlara karşı aldığı siyasal önlemler en azından geçici olarak daha etkin olmuştur.

III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde (1789-1839) sürdürülen geniş

(9) Bkz. H. İslamoğlu ve C. Keyder, «Agenda for Ottoman History», *Review*, cilt 1, sayı 1, (Yaz 1977), s. 31-55.

(10) Balkanlar için bkz. Charles Jelavich ve Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States: 1804-1920* (Seattle, 1977); Stoianovich, «Land Tenure» ve «The Conquering Balkan»; Peter F. Sugar, *Southeastern Europe Under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle, 1977); Peter F. Sugar ve I. J. Lederer, *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle, 1969). Suriye için bkz. Abdul-Kerim Rafeq, «Changes in the Relationship Between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries», içinde *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, derl., T. Naff ve R. Owen, s. 53-73. Mısır için bkz. Alan R. Richards, «Primitive Accumulation in Egypt, 1789-1832», *Review*, cilt 1, sayı 2, (Güz 1977), s. 3-49.

(11) Mısır için bkz. Jacques Berque, «The Establishment of the Colonial Economy», içinde *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, derl. W. Polk ve R. L. Chambers (Chicago, 1968), s. 223-243; Richards, «Primitive Accumulation». Suriye için, bkz. Dominique Chevallier, «Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy», içinde *Beginnings of Modernization in the Middle East*, s. 205-22. Balkanlar için, bkz. C. Jelavich ve B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States: 1804-1920*.

çapta askerî reformlara ek olarak ayanların siyasal özerkliğini sınırlamada en önemli adım, ayanlar ile merkezî bürokrasi arasında imzalanan Sened-i İttifak (1808) idi. Bu belge görünüşte ayanların yardımlarına dayanıldığı ölçüde tanınması anlamına gelse de, o dönemde uzun savaşlar içinde bulunan merkezî bürokrasi açısından geçici bir uzlaşma idi¹². Rusya ile olan savaş 1812'de sona erer ermez, merkezî devlet ayanların merkezden ayrılmaya yönelik eğilimleri ile etkin biçimde savaşmış ve bu eğilimleri durdurmuştur¹³. Ne var ki, bu siyasal yeniden-merkezileştirme dalgası geçici olmuştur. Osmanlı sisteminin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi bu gelişmelere rağmen sürmüştür.

II. Mahmut döneminin sona ermesinden itibaren Osmanlı devleti kaynaklarının azlığı ile ilgilenmiştir. Devlet, dünya işbölümüne geniş çapta katılma yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan kapitalist dünya ekonomisinin merkez ülkelerine akan artığın bir bölümünü elde etme yolları aramıştır. Tanzimatın başlangıcı olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı, bize göre, dünya ekonomisi içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun artık çevre olan konumunun meşrulaşmasını ifade ediyordu¹⁴. Bu bağlamda Hatt-ı Hümayun, devletin artık bağımlı olduğu bir sistemde artıdan kendine düşen payı güvence altına almaya girişebileceği yasal bir çerçeve sağlıyordu. Bunun yanında, Avrupa'lı güçler ve Osmanlı devleti arasında imzalanan bir dizi ticarî antlaşma yoluyla, Avrupa ticareti yerel sanayinin zararına gelişti¹⁵. Tanzimat döneminin diğer bir boyutu da, Osmanlı devleti içindeki sınıflar-ıçi ve sınıflar-arası çelişkileri yoğunlaştırmasıydı. Köylünün üstünde artan sömürü, yaygın köylü firarları, köylüyü toprağa bağlamak için toprak sahiplerince alınan önlemler ve toprakta özel

(12) İnalçık, Sened-i İttifak'ı farklı bir şekilde yorumlamaktadır. Ona göre bu belge büyük toprak sahiplerinin feodal statülerini meşrulaştırmak ve kurumsallaştırmak doğrultusunda bir girişimdir. Halil İnalçık, «Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu», *Bellekten*, cilt 28, sayı 112 (1964), s. 607. Bizim tartışmamız, Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, 1962), s. 148'den kaynaklanmaktadır.

(13) Bkz. Halil İnalçık, «Sened-i İttifak»; Ş. Mardin, *The Genesis*.

(14) Bkz. Halil İnalçık, «Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri», *Bellekten*, cilt 28, sayı 112 (1964), s. 623-90; Ş. Mardin, *The Genesis*.

(15) 1838 İngiliz-Türk ticarî anlaşmasının metni için, bkz. Charles Issawi, derl., *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (Chicago 1966), s. 39-40; ayrıca bkz. Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853* (Massachusetts, 1942), s. 126. Sonuçların bir tartışması için bkz. Oya Köymen, «The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire», *Etudes Balkaniques*, sayı 2 (1971); Yuriy Asatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler* (Ankara, 1974), s. 37; Ömer Celal Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz», içinde *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, derl., Charles Issawi, Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye-II: Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na* (İstanbul, 1975), s. 657.

mülkiyetin kurumsallaşması, bu dönemdeki sınıflar-arası mücadelenin bazı yönlerini oluştuyordu¹⁶.

Tanzimat döneminin en önemli sonuçlarından birisi, devlet aygıtının örgütlenme tarzında 'reformlar'ın meydana getirdiği değişikliklerdi. Hükümet faaliyetlerinin laikleşmesi ve çeşitlenmesi bu değişimin en önemli yönlerini oluştuyordu. Osmanlı devlet yapısının çeşitli düzeyleri arasında zaten varolan çelişkilere ek olarak, Tanzimat döneminde bürokrasinin hızla büyümesi, yönetici kesimin farklı fraksiyonları arasında yeni bölünmeler ve gruplaşmalar meydana getirdi. Bu gruplaşma içinde, görece olumsuz durumda olan Babiâli'nin alt düzey bürokratları ve ulema, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Yeni Osmanlılar denilen bir hareket içinde muhalefetlerini sahnelediler. Toplumsal kökenleri açısından bu hareket, Osmanlı İmparatorluğu yönetici kesiminin sınırları içinde kaldı. Yeni Osmanlılar sadece bürokrasinin yeniden şekillenmesini amaçlamışlar ve hiçbir şekilde, Osmanlı devlet aygıtının varolan parametrelerini dönüştürmeye çalışmamışlardır¹⁷.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı devlet yapısı, Avrupa malî sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na sızmasına izin verdi. Bu dönemde başlayan demiryolu yapımı 'ikili devlet antlaşmaları' temelinde gerçekleşmişti. Bu ve diğer benzer altyapısal yatırımlar, bazı durumlarda İmparatorluktaki ilk doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını oluştururken, Avrupa ile olan ticarî ilişkilerin de artmasına hizmet etti¹⁸.

(16) Hem Osmanlı Memurları, hem de şehirli ve yarı-şehirli mülk sahipleri, köylüyü 'korumayı kabul etme' konusunda sıkıştırıyorlardı. Bu koşullar altında köylüler iki kat baskı altında kalmış oluyorlardı ve çoğu kez iki kira ödemek zorundaydılar: Bir, devlete ödedikleri yasal kira; bir de toprak sahiplerine ödedikleri 'koruma parası'. Bkz. Stepanovich, «The Conquering Balkan», s. 255; Kemal Karpat, «The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire», *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, der. Polk ve Chambers; Richards, «Primitive Accumulation».

(17) Yeni Osmanlılar hareketinin zirvesi, 1876 Anayasasının ilanıydı. Fakat anayasayı tasarlayan komisyonun en liberal üyesi bile, Sultanın mutlak haklarında temelde azalma önermemiştir. Yeni Osmanlıları tamamen tutucu olarak nitelendirmek de yanlış olur. Muhalefetlerini çeşitli edebî manifestolar, gazete makaleleri vb. yoluyla ifade etmişlerdir. Aslında, Türk tarihinde ilk günlük gazete bazı Yeni Osmanlılar tarafından çıkarılmıştı. Bu açıdan ülkenin ideolojik havasına getirdikleri değişiklikler, ve burjuva ideolojisinin oluşmasındaki özgül katkıları tartışılmaz. Yeni Osmanlı hareketinin mükemmel bir anlatımı için bkz. Mardin, *The Genesis*, ayrıca bkz. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1976), s. 143-45.

(18) Bkz. Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul, 1976); C. Issawi, *The Economic History*, s. 61; A. D. Novichew, «The Development of Commodity, Money and Capitalistic Relations in Agriculture», *The Economic History*, der. Issawi, s. 66-67; Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s. 919-64; Şevket Pamuk, «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermaye İhrac Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1954-1914», *Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 131-162.

Osmanlı 'devleti'nin 'ekonomi'ye bu doğrudan müdahalesine rağmen, ekonomik açıdan hakim yeni sınıfların çıkarlarını siyasal düzeyde ifade edecek bir temsil mekanizması olmadığından, devlet aygıtı 'carpık' kişiliğini korudu. Bunun yanında, özellikle Abdülhamid döneminde Saray, merkezî bir yönetimi yeniden kurumsallaştırmaya çalıştı. Bu çaba ise ondokuzuncu yüzyılın son yıllarında devlet aygıtının daha da yalıtılmasına yol açtı.

Nihayet, 1856'da bir çare olarak dışardan borç alımına başvuruldu. Yirmibeş yıl içinde, Osmanlı devletinin borçları ivmeli bir tempo ile arttı. 1881'de Babiâli, 200 milyon pound sterlin tutarındaki dış borçlarının faizlerini ödeyemeyerek, alacaklılarının belirli İmparatorluk gelirlerinin idaresini ele almalarına izin vermeye zorlandı. Bu görevi yerine getirmek üzere kurulmuş olan Düyûn-u Umumiye, ileriki yıllarda borçların miktarı ve ödenmeyen borçlar arttıkça, İmparatorluğun gelir kaynakları üstündeki denetimini genişletti¹⁹. Bir yandan, Düyûn-u Umumiye Osmanlı bürokrasisini iflastan korurken, öte yandan, Sarayın Osmanlı merkezîyetçiliğini yeniden canlandırmak için zaman zaman yaptığı atılımlara son veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa malî sermayesi rolünün bu tür kurumsallaşması, bürokrasinin gelirlere elkoyma ve kullanmadaki denetimini etkin biçimde sınırladı. Düyûn-u Umumiye temelde, yozlaşmış Osmanlı bürokrasisinin Avrupa malî sermayesi tarafından belirlenen sınırlar içinde tutulmasına hizmet etti. Benzer bir süreç, Balkan devletleri ve Mısır gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun ondokuzuncu yüzyılda bağımsızlığını elde etmiş olan bölgelerinde de yaşandı.

Biz bu köhneleşmiş siyasal yapının, çevreleşmenin ekonomik süreçleri ile uyum sağlamasında son aşama olarak, Jön Türk hükümetlerinin kurulmasını görüyoruz. 1908 darbesi öncesinde Jön Türk muhalefeti, Yeni Osmanlı hareketinden temel bir noktada farklıydı. Yeni Osmanlılar muhalefeti taraflarını bürokrasi içinde bulurken, Jön Türk muhalefeti en önemli ideologları ve eylemcileri, yönetici kesimin dışında yer alan çevrelerdendiler. Böylelikle de, Jön Türkler muhalefetlerini daha tutarlı bir şekilde ifade edebiliyorlar, ve bunu bütünleşmiş ve örgütlü bir mücadeleye çevirebiliyorlardı²⁰. Çevresel yapılanmanın tamamlanması için, hem devlet aygıtının, hem de ekonomik süreçlerin dünya ekonomisi taleplerine uygun bir şekilde dönüşmesi gerekliydi. Çevreleşme sırasında devlet aygıtının dönüşümü, onun hem 'içsel' hem de 'dışsal' olarak (yani,

(19) Bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics: 1903-1914* (London, 1969), s. 70; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* (İstanbul, 1977); Y. A. Pétrosyan, *Sovyet Gözüyle*, s. 153; Pamuk, «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye», s. 1-10.

(20) Bkz. Ahmad, *The Young Turks*, s. 16-17.

dünya ekonomisindeki diğer devletlere göre 'zayıflama'sını içerir. Uluslararası ilişkiler çerçevesinde Osmanlı devlet aygıtının 'zayıflama' sürecini görmek kolayken, çözülme döneminde içsel süreçleri denetim yetisindeki değişimlere baktığımızda sorun biraz daha karmaşıklaşıyor. Ne var ki, bu tarihin dikkatli bir okunması dünya imparatorluğunun eski 'güçlü' devlet aygıtının, 'içsel olarak' dünya ekonomisinin çevre bölgesinde yer alan 'zayıf' bir devlet aygıtına giderek dönüşmüş olduğunu gösterir. İncalcık'ın anlatımıyla, devlet 'kavramı'nda bir değişiklik olmuştur²¹. Bazılarının iddia ettiği gibi daha etkin bir devlet aygıtının yaratılması olgusu, aslında dünya ekonomisinin işlemlerini kolaylaştıran bir devlet aygıtının yaratılmasıydı.

Devlet aygıtının bu yönde dönüşümünün tamamlanabilmesi için, bölgede bulunan ekonomik güçlerin gereksinimlerini tümüyle karşılayan siyasal bir yapıya izin verecek son bir değişimin olması gerekmektedir. Bu görevi yirminci yüzyıl başlarında Jön Türk rejimi üstlendi. Jön Türk hükümetinin 'ulusal ekonomi' ve 'ulusal burjuvazi' yaratma gibi somut girişimleri, Almanya'nın dünya ekonomisi içinde merkez statüsü kazanma mücadelesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı-çevre olarak kullanma çabasından kazançlı çıkma ve Almanya ile müttefik olma gibi bir girişimi temsil ediyordu. Düyûn-u Umumiye'nin kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar, Osmanlı devlet aygıtı genel bir kargaşa içindeydi. Fakat aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nda sürekli bir ekonomik büyüme vardı²². Ne var ki bu, dünya ekonomisi süreçleri tarafından belirlenen bir 'büyeme'ydi. İflas etmekte olan Osmanlı devlet aygıtı idi, Osmanlı İmparatorluğu değil. Bu aygıt yerini yeni bir yapıya terk ediyor, böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çevresel yapılanması tamamlanıyordu.

Buraya kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine katılma mekanizmaları ve çevresel bir yapıya dönüşümü üstünde durduk. Bu dönüşümlerin kesin tarihlerinin belirlenmesi oldukça güç ve tartışmalıdır. Çeşitli çalışmalar, Osmanlı tarihinin dönemleri konusunda çelişkili sonuçlar ortaya koymuşlardır. Örneğin, İncalcık'ın 1590'ları Osmanlı tarihinde temel kesiklik çizgisi olarak almasına²³ karşın, Cook, 'Osmanlı devletinin tarihinde 15. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar radikal bir

(21) Halil İncalcık, «The Nature of Traditional Society»; içinde *Political Modernization in Japan and Turkey*, derl. R. Ward, ve D. Rustow (Princeton, 1964), s. 58.

(22) Bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, (Ankara, 1970); Pamuk, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye».

(23) Bkz. H. İncalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (New York, 1973), s. 4.

kesiklik' olmadığını savunmaktadır²⁴. Dünya sistemi bakış açısından yapılmış bir kaç çözümleme de 'dönemleme' konusunda çelişkili iddialar öne sürmüştür. Wallerstein, Osmanlı İmparatorluğu'nun, onaltıncı yüzyılda hâlâ dünya-ekonomisi dışında olduğunu savunurken, Faroqhi ve İslamoğlu, 'katılma'nın başlangıç tarihi olarak onaltıncı yüzyılı yeğliyorlar²⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 'klasik çağı', 1300'den 1600'a kadar oldukça istikrarlı bir genişleme dönemiymiş, takip eden üçyüzyıl boyunca bu örüntünün tersine, dalgalanmalar ve çelişik süreçler görülmektedir. 'Uzun dönem'de bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci dönemi oldukça sürekli bir 'çöküş' süreciydi. Çevresel yapının tam anlamıyla oluşmasının ondokuzuncu yüzyılın sonundan önce tamamlanmış olduğu söylenemese de, 'katılma' süreci açık biçimde daha erken başlamıştır.

Dünya ekonomisi ile bölge bölge eklemlenme olgusunun Osmanlı İmparatorluğu'nu parçaladığı göz önüne alınırsa Osmanlı İmparatorluğu denilen bütün için kapitalist dünya ekonomisine tek bir 'katılma' tarihi vermek güçtür. 'Katılma' tarihi ister 1600'ler, ister 1750'ler olarak saptansın, bizim iddiamız 'katıldıktan' sonraki dönemde geleneksel olarak 'Osmanlı İmparatorluğu' denilen nesnenin, tarihi yayılma dönemindeki Osmanlı İmparatorluğu denilen bütün ile aynı nesne olmadığıdır. Tarihinin ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda, çözümlemelerinde farklı parametreler gerektiren farklı toplumsal ilişkiler vardır. Osmanlı artık özerk bir dünya imparatorluğu değildir; kapitalist dünya ekonomisi çerçevesi içinde ve onun kısıtlamalarına uygun olarak hareket eden devletlerden biridir.

Modern çağların başında 'Doğu' ve 'Batı'nın kaderlerinde temel bir tersine dönme olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Doğu'nun büyük imparatorlukları çökerken, Avrupa dünyayı fethetmek üzere yayılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu genişleyen kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşen dünya imparatorluklarından biriydi. Bu gelişmelere iki açıdan bakılabilir. Dünya ekonomisindeki çeşitli bölgelerin farklılaşmış rollerinin kaynağını, bu bölgelerin tarihsel olarak ürettiği farklı kültürlerde arayabiliriz. Bazı bölgelerin diğerlerine göre modernleşmeye daha uygun değerlere sahip olduğu varsayılır. O zaman modernleşme, uygun değerleri ve yapısı olmayan bölgelerin bunları nasıl elde ettiklerinin, nasıl 'modernleştikleri'nin betimlenmesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakış açısı dünya ekonomisine egemen olanlar için ideolojik açıdan rahatlatıcıdır.

(24) M. A. Cook, «Introduction», *A History of Ottoman Empire to 1730* (Cambridge, 1976), s. 9.

(25) Bkz. I. Wallerstein, *The Modern World System* (New York, 1974), s. 301; İslamoğlu ve Faroqhi, «Crop Patterns».

Hakimdirler çünkü, kurumsal yapıları daha 'verimli', daha 'ussal'dır. Taklit edilmeyi hak ederler.

Aynı olguya biz oldukça farklı bir açıdan yaklaşıyoruz. 'İleri', 'geri kalmış' ve 'gelişmiş', 'azgelişmiş' arasındaki farklar veri olarak kabul edilemez. Bu farklılıklar, durmadan genişleyen kapitalist bir dünya ekonomisinin dünya ölçeğinde gerçekleşen içsel gelişiminin bir sonucu olarak görülmektedir. Bu dünya ekonomisi Osmanlı İmparatorluğu gibi bir bölgeyi içine almak üzere genişlediğinde, gördüğümüz gibi, onun üretim sistemlerini, devlet yapısını, ve toplumsal yaşamı örgütleyen kuralları, yani ideolojisini yeniden biçimlendirmiştir. Osmanlı devleti, ya da Osmanlı tarımı kendini 'yenilediğinde' bu, daha modern olma yönünde bir adım değil, fakat bölgeye atfedilen kesin çevresel rol ile daha fazla bütünleşme doğrultusunda bir adım olmuştur. Bu çevresel rolü dönüştürme olasılıkları daha sonraki bir aşamada ortaya çıkabilir (diğer çevre bölgeler için olduğu gibi), fakat dünya-ekonomisi içinde bir bölgenin yer değiştirmesi her zaman diğer bölgelerin karşı istikamette yer değiştirmeleri pahasına olmuştur.

Bu makale çerçevesinde bir bütün olarak kapitalist dünya ekonomisinin uzun vadeli eğilimlerini ve yönelmekte olduğu sistematik krizi incelemeyi amaçlamadık. Sadece, Osmanlı İmparatorluğu'nun onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadarki tarihini, dünya ekonomisine katılma süreci ve bunun sonucu olarak Osmanlı yapısının çevreleşmesi biçiminde tanımlamaya çalıştık.

(Çeviren: Ali Selman)

Summary

The Ottoman empire which was around 1500 a world-empire has been gradually incorporated by the expansion through trade of the capitalist world-economy. As a result, the Ottoman territories (different regions at different time periods) became part of the economic division of labour of the world market, exporting raw materials and importing European factory-made goods. Incorporation meant changes in the property structures and social relations of production in Ottoman rural society. It meant de-industrialisation as well as a restructuration of the Ottoman state machinery. In this context, the authors stress the emergence of large commercial estates (*çiftliks*) producing for European markets and the growing economic and political power of the *ayan* (local notables) who came to control these estates. The latter process is referred to as 'feudalisation'. At the same time, for incorporation or 'peripheral structuration' to be complete the self-centered and self-responsive state of the world empire had to go through a transformation along the lines compatible with the demands of the world economy. This meant its transformation into a new organism operating within the inter-state system that characterised the world system. Consequently, incorporation signalled a 'weakening' - both internally and externally- of the Ottoman state structure (that is, relative to other states in the world system).